

Genoegen nemen met minder

Een bewuste politieke keuze of een gebrek aan informatie?

Lars Padmos en Jacob Dijkstra

MEM 94 (3): 275–302

DOI: 10.5117/MEM2019.3.002.PADM

Abstract

Settling for less: a deliberate political choice or a lack of information?

In a well-functioning democracy voters should elect parties and representatives with whom they agree on policy issues. The current paper investigates the extent to which Dutch voters in the 2017 parliamentary election had accurate information about parties' policy positions. We elicit the extent to which voters *think* they vote for parties with whom they maximally agree (*subjective congruence*) and the extent to which this is actually *true* (*objective congruence*). Results show voters in our sample to have accurate information about approximately half of the policy positions of a random large party. Only 21.5 percent voted for a party with whom they were maximally objectively congruent. Objective congruence does not increase with information accuracy. Voters appear to consciously accept losses in terms of subjective congruence, as only 34.7 percent votes for a party with whom they *think* to be maximally congruent. These results are compatible with the interpretation of voters *first* choosing a party, and *then* (to some degree) adapting their personal policy positions to those of the chosen party.

Keywords: representation, congruence, policy preferences, information, voting behavior

Inleiding

De mate waarin kiezers stemmen op partijen/kandidaten met wie zij overeenkomen in termen van beleidsvoorkeuren is een belangrijk vraagstuk in de politicologie. Recentelijk concludeerden twee

vooraanstaande Amerikaanse politicologen in het boek *Democracy for realists*, dat Amerikaanse kiezers niet stemmen op basis van hun beleidsvoorkeuren (Achen & Bartels, 2016). In plaats daarvan laten ze zich bij het bepalen van hun partijkeuze leiden door niet-politieke gebeurtenissen, aldus de auteurs. En doordat in deze opvatting kiezers niet stemmen op basis van hun beleidsvoorkeuren, voeren politieke gezagsdragers nauwelijks het gewenste beleid uit van het electoraat. De vraag rijst nu in hoeverre deze conclusies te generaliseren zijn naar andere contexten.

Onderzoek naar de mate waarin het Nederlandse electoraat stemt op partijen met wie zij overeenkomen in beleidsvoorkeuren kent een lange traditie (Thomassen, 1976; Van der Eijk & Niemöller, 1983; Pierce, 1999; Andeweg, 2011). In deze studies wordt veelal gekeken naar hetzij de *door de kiezer waargenomen*, hetzij de *feitelijke* overeenkomst met de partij van keuze als het gaat om beleidsvoorkeuren. Het niet gelijktijdig bestuderen van de waargenomen en feitelijke overeenkomst heeft echter nadelen voor ons begrip van overeenstemming tussen kiezers en gekozenen in een democratie. Enkel de waargenomen overeenkomst bestuderen, schetst mogelijk een te rooskleurig beeld van de mate van feitelijke overeenkomst tussen kiezers en gekozenen. En enkel feitelijke overeenkomst bestuderen geeft ons geen informatie over hoe kiezers de beleidsvoorkeuren van politieke partijen waarnemen en daar vervolgens hun partijkeuze op baseren.

Aan de hand van de Tweede Kamerverkiezingen van 15 maart 2017 onderzoekt het huidige artikel in hoeverre 590 Nederlandse kiezers tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 (a) accurate informatie hadden over de beleidsvoorkeuren van de politieke partijen, (b) *dachten* te stemmen op partijen met wie zij het meeste overeenkomen in beleidsvoorkeuren (subjectieve overeenstemming) en (c) stemden op partijen met wie zij *feitelijk* het meeste overeenkomen als het gaat om beleidsvoorkeuren (objectieve overeenstemming).

Hiermee beantwoorden we de volgende vragen, die belangrijk zijn voor de beoordeling van het functioneren van de vaderlandse representatieve democratie. In welke mate laten kiezers inderdaad 'betere keuzes' links liggen? In welke mate hangt de hoeveelheid accurate informatie die ze hebben samen met de 'kwaliteit van hun keuzes', in termen van de objectieve overeenstemming tussen hun eigen beleidsvoorkeuren en die van de door hen gekozen vertegenwoordigers? In welke mate verschilt de subjectieve overeenstemming van de objectieve overeenstemming?

Theorie

Een kenmerk van democratie is representatie. Representatieve democratie houdt in dat de gekozen kandidaten en partijen het electoraat vertegenwoordigen. Om hieraan te voldoen, moeten kiezers kandidaten en partijen selecteren die dezelfde beleidsvoorkeuren als zij hebben. Het achterliggende idee is simpel: hoe meer het electoraat vertegenwoordigers kiest met dezelfde voorkeuren als dat electoraat, des te groter is de kans dat de gekozen vertegenwoordigers inderdaad het (gewenste) beleid van het electoraat uitvoeren in politieke beslissingen (Thomassen, 1994; Dalton, 2014). De mate van overeenkomst tussen de beleidsvoorkeuren van kiezers en vertegenwoordigers wordt daarom gezien als een van de belangrijkste indicatoren van de kwaliteit van een representatieve democratie (Diamond & Morlino, 2005).

Om de representatieve democratie optimaal te laten functioneren, zijn er periodieke verkiezingen (Powell, 2000). Deze verkiezingen bieden kiezers enerzijds de mogelijkheid om het beleid van zittende politici te evalueren en stellen hen anderzijds in staat nieuwe vertegenwoordigers te kiezen, wier standpunten (hopelijk) beter met hun eigen beleidsvoorkeuren overeenstemmen (Mansbridge, 2009). Om dit proces van evaluatie, verantwoording en keuze goed te laten verlopen, moet er een bepaalde mate van *rationaliteit* aanwezig zijn bij de kiezer (McGann, 2016). De minimale voorwaarde waaraan voldaan moet zijn, is dat kiezers tijdens de verkiezingen inderdaad stemmen op de vertegenwoordigers die volgens de kiezers het meest met hen overeenstemmen op het gebied van beleidsvoorkeuren. Dit gedrag is volledig in lijn met opvattingen van kiezersgedrag uit de rationelekeuzetheorie, volgens welke de kiezer streeft naar subjectieve nutsmaximalisatie (Downs, 1957, p. 36).^[1]

De rationale strategie van het ‘stemmen op de vertegenwoordigers met wie men wat standpunten betreft het meest overeenstemt’, vereist dat de kiezers beschikken over de nodige informatie over de beleidsvoorkeuren van vertegenwoordigers. De meest elementaire versie van de rationelekeuzetheorie veronderstelt dat deze informatie ‘gratis en zonder noemenswaardige inspanningen’ toegankelijk is (Elster, 2015; Wittek, Snijders, & Nee, 2013). Deze ‘gratis informatie’-aanname stelt de theorie vervolgens in staat aan te nemen dat kiezers *complete* informatie hebben over *alle* beleidsvoorkeuren van kandidaten en partijen (Downs, 1957, p. 49-50).

Realistischer versies van de rationelekeuzetheorie erkennen dat er aan het vergaren, ordenen en verwerken van informatie kosten en inspanningen verbonden zijn (zie bijvoorbeeld Frank 2010, Hoofdstuk 6). Volgens

deze zogenaamde *zoektheorie* zullen kiezers niet noodzakelijkerwijs compleet geïnformeerd zijn, maar zullen zij informatie vergaren tot het punt waarop de voordelen van extra informatie (in termen van een hogere kwaliteit van de keuze) niet meer opwegen tegen de kosten van het verzamelen ervan. Theorieën van *begrensde rationaliteit* (Flache & Dijkstra, 2015; Gigerenzer & Selten, 2001; Gigerenzer et al., 1999; Simon, 1972) gaan nog een stap verder en veronderstellen dat cognitieve heuristieken of beperkingen ertoe leiden dat individuen niet alle benodigde informatie zullen of kunnen verwerken.

Onderzoek naar democratische vertegenwoordiging suggereert inderdaad dat kiezers (1) vaak onvolledige informatie hebben over de beleidsvoorkeuren van kandidaten en partijen en (2) niet altijd stemmen op kandidaten en partijen waarmee ze het maximaal eens zijn (Lesschaeve, 2016; 2017a; Lefevere & Lesschaeve, 2014). Deze empirische uitkomsten in combinatie met inzichten uit de *zoektheorie* en theorieën van *begrensde rationaliteit* suggereren dat in sommige gevallen kiezers ‘genoegen nemen met minder’: ze stemmen, mogelijk door beperkte informatie, *niet* op de partij die het meest met hen overeenstemt als het gaat om beleidsstandpunten. Maar in welke mate is dit daadwerkelijk het geval?

Overeenstemming tussen kiezer en partij: objectieve en subjectieve congruentie en de daarmee verbonden verliezen

Om de relatie tussen kiezers en partijen te analyseren, maken we onderscheid tussen enerzijds *objectieve congruentie* en *objectief congruentieverlies* en anderzijds *subjectieve congruentie* en *subjectief congruentieverlies*. Objectieve congruentie is de mate waarin de beleidsvoorkeuren van kiezers en politieke partijen *feitelijk* overeenstemmen. Deze overeenstemming stellen we in het empirische deel van dit artikel vast door de gemeten beleidsvoorkeuren van kiezers te vergelijken met de feitelijke partijstandpunten, zoals blijktend uit de verkiezingsprogramma's. Voor iedere kiezer verkrijgen we zo de objectieve congruentie met iedere partij. Bovendien kunnen we zo ook vaststellen met welke partij(en) de kiezer maximaal objectief congruent is. Objectief congruentieverlies staat nu voor de mate waarin de objectieve congruentie van de kiezer met de partij van keuze achterblijft bij de maximale objectieve congruentie. Indien een kiezer stemt op een partij met wie zij maximaal congruent is, is het objectieve congruentieverlies gelijk aan 0. Het begrippenpaar subjectieve congruentie en subjectief congruentieverlies is analoog gedefinieerd, met dien verstande dat het hier gaat om de door de kiezers *gepercipieerde* (i.t.t. de *feitelijke*) beleidsvoorkeuren van de politieke partijen.

Voor het functioneren van de representatieve democratie is het onderscheid tussen de verschillende vormen van congruentie en het bijbehorende verlies belangrijk. Immers, een goed functionerende, representatieve democratie vereist kiezers die stemmen op kandidaten of partijen die dezelfde beleidsvoorkeuren hebben als zij (objectieve congruentie). Een gebrek aan objectieve congruentie is te verantwoorden zolang kiezers *weten* dat de door hen verkozen kandidaten of partijen niet dezelfde beleidsvoorkeuren hebben als zij. In dat geval nemen de kiezers het objectieve congruentieverlies kennelijk bewust voor lief en is er *geen verschil* tussen objectieve en subjectieve congruentie. Het genomen congruentieverlies zou dan bijvoorbeeld plausibel toegeschreven kunnen worden aan de hoge kosten van het vergaren en verwerken van extra informatie over partijstandpunten. Ook kan een dergelijk bewust gekozen congruentieverlies voortkomen uit het uitbrengen van niet inhoudelijk gemotiveerde 'proteststemmen' (Kang, 2004), uit het stemmen op partijen als signaal van een bepaalde levensstijl, uit het stemmen voor het belang van andere groepen dan voor het eigen belang, uit de (ir)relevantie van bepaalde beleidsdomeinen, of uit stemmen uitgebracht vanwege de (anders dan inhoudelijke) aantrekkelijkheid van de lijsttrekker.

Indien kiezers echter stemmen op kandidaten of partijen waarmee zij een lage objectieve congruentie hebben, terwijl ze denken dat de objectieve congruentie hoog is, ontstaat er een groot probleem. De subjectieve en objectieve congruentie verschillen dan sterk en kiezers nemen veel grotere feitelijke verliezen dan ze zelf denken. Er is in dit geval dan ook geen sprake van optimale democratische vertegenwoordiging en de feitelijke mogelijkheden van kiezers om kandidaten en partijen ter verantwoording te roepen worden beknut. Immers, kiezers zouden dan kandidaten en partijen ter verantwoording roepen op basis van onjuiste informatie over de beleidsvoorkeuren van kandidaten en partijen.

We kunnen nu de eerdergenoemde onderzoeksvragen preciseren door ze te vertalen in termen van de congruentiebegrippen. De hoofdvragen van dit onderzoek worden dan:

- 1 In hoeverre hebben kiezers accurate informatie over de beleidsvoorkeuren van de politieke partijen?
- 2 In hoeverre stemmen kiezers op partijen met wie ze het meest objectief congruent zijn en hoe groot is het objectieve congruentieverlies?
- 3 In hoeverre hangt het objectieve congruentieverlies samen met de accuratesse van de informatie over de beleidsvoorkeuren van de *gekozen* partij? En in hoeverre hangt het objectieve congruentieverlies samen met de accuratesse van de informatie over de beleidsvoorkeuren van *andere* partijen dan de gekozen partij?

- 4 In hoeverre stemmen kiezers op partijen met wie ze het meest subjectief congruent zijn en hoe groot is het subjectieve congruentieverlies?
- 5 In hoeverre verschilt de subjectieve congruentie met de gekozen partij van de objectieve congruentie?

Verwachtingen

De vragen 1, 2 en 5 zijn beschrijvend van aard. De meest extreme variant van de rationelekeuzetheorie, die veronderstelt dat informatie ‘gratis en zonder inspanningen’ te vergaren en te verwerken is, impliceert dat de kiezers volledige en accurate informatie hebben over de standpunten van alle partijen waarop ze kunnen stemmen en dat kiezers altijd stemmen op de partij waarmee ze maximaal objectief congruent zijn. De assumptie van kosteloze informatieverzameling en -verwerking is echter empirisch weinig plausibel in het geval van Tweede Kamerverkiezingen. Er is, zeker bij de verkiezingen van 2017, een groot aantal partijen dat op een groot aantal beslispunten de meest uiteenlopende standpunten heeft.[2] Veronderstellen dat de kiezer deze informatie (a) tot in detail bezit en (b) in zijn geheel kan overzien en meewegen in een beslissing, lijkt uitgaan van het onmogelijke. We verwachten daarom wel degelijk inaccuraat informatie te vinden bij kiezers en daadwerkelijk objectief congruentieverlies, en geven een beschrijvend antwoord op vraag 1 en 2.

Wanneer we theoretisch onderkennen dat informatieverzameling en -verwerking kostbare activiteiten zijn, ontstaat de mogelijkheid van rationele, maar *gedeeltelijk geïnformeerde* kiezers. Zulke kiezers zullen zich overtuigingen vormen over de standpunten van politieke partijen, die niet altijd juist zijn. Dit impliceert dat er een verschil kan zijn tussen de subjectieve en objectieve congruentie met de gekozen partij. De mate waarin er een dergelijk verschil bestaat, is het onderwerp van de beschrijvende vraag 5.

Zoektheorie en *begrensd rationaliteit* zijn twee theorieën uit de familie van rationelekeuzetheorieën, die beperkingen stellen aan informatieverzameling en -verwerking. Volgens de *zoektheorie* zullen kiezers doorgaan met het verzamelen van nieuwe informatie tot het punt waarop de verwachte baten hiervan nog juist opwegen tegen de kosten. Volgens theorieën van *begrensd rationaliteit* zijn kiezers beperkt in staat grote hoeveelheden informatie te verzamelen en ordenen. Dus ook al zouden de verwachte baten van het verzamelen van nieuwe informatie nog

opwegen tegen de kosten ervan, volgens *begrensde rationaliteit* ontberen kiezers simpelweg de cognitieve capaciteiten om deze informatie te verzamelen en ordenen. Hoewel de micro-assumpties van beide versies van de rationelekeuzetheorie aldus sterk verschillen, is de belangrijkste implicatie van beide theorieën voor ons onderzoek hetzelfde: de kiezer zal *geen* complete informatie hebben over alle beleidsvoorkeuren van alle politieke partijen. Bovendien veronderstellen beide theorieën dat deze informatie wordt verzameld met als manifest doel het kiezen van een partij waarvan de beleidsvoorkeuren zoveel mogelijk overeenkomen met die van de kiezer. Meer informatie zou de kwaliteit van de keuze in deze zin dus ten goede moeten komen.

Alle varianten van de rationelekeuzetheorie veronderstellen dat kiezers eerst informatie verzamelen over de alternatieven die hun ter beschikking staan (i.c., de politieke partijen die deelnemen aan de Tweede Kamerverkiezingen), om vervolgens die partij te kiezen die met hun eigen voorkeuren het meest overeenstemt.^[3] De accuratesse van de informatie over de standpunten van de *gekozen* partij per se is hier niet doorslaggevend. Het gaat erom dat de kiezer informatie verzamelt over *alle* alternatieve partijen, *eer* zij een keuze maakt. Iedere variant van de rationelekeuzetheorie voorspelt dus dat de objectieve congruentie met de *gekozen* partij toeneemt naarmate de kiezer accuratere informatie heeft over *alle* partijen. Wanneer kiezers accuratere informatie hebben over *alle* partijen, hebben zij automatisch óók accuratere informatie over de partij van keuze. Statistisch verwachten we dus dat het objectieve congruentieverlies kleiner wordt naarmate de accuratesse van de informatie over de partij van keuze toeneemt. Dit statistische effect zal echter helemaal verdwijnen wanneer de accuratesse van informatie over *alle* partijen in ogenschouw wordt genomen. Anders gezegd: variantie in termen van objectief congruentieverlies over verschillende kiezers moet samenhangen met variantie in de accuratesse van hun informatie over *alle* partijen. Aangezien de gekozen partij lid is van de verzameling alternatieven, verwacht de rationelekeuzetheorie een verband tussen objectief congruentieverlies en de accuratesse van de informatie over de gekozen partij. Dit verband moet dan echter verdwijnen als de accuratesse van de informatie over *alle* partijen wordt meegenomen: het is volgens de rationelekeuzetheorie immers de variantie in wat men weet van *alle* alternatieven, en niet slechts variantie in wat men weet van het *gekozen* alternatief, die variantie in congruentieverlies verklaart. Dit leidt tot de volgende hypothese, in antwoord op vraag 3:

H1. Hoe accurater de informatie van kiezers over de partij van keuze, hoe kleiner het objectieve congruentieverlies. Dit verband verdwijnt als de accuratesse van de informatie over alle partijen wordt meegenomen. Dan geldt dat hoe accurater de informatie over alle partijen, hoe geringer het objectieve congruentieverlies.

Dat het verzamelen en ordenen van informatie kostbaar of moeilijk is, wil niet zeggen dat kiezers *gegeven de informatie waarover ze beschikken* niet optimaal kiezen. Beide realistischere versies van de rationelekeuzetheorie (d.i. *zoektheorie* en *begrensde rationaliteit*) veronderstellen dat kiezers geen subjectieve congruentieverliezen nemen, als we aannemen dat congruentie met de partij van keuze de doelstelling van de kiezer is. Dit leidt tot de volgende hypothese, als antwoord op vraag 4:

H2. Er is geen sprake van subjectieve congruentieverliezen bij kiezers.

Merk op dat, aangenomen dat er *objectieve* congruentieverliezen bestaan, H2 voorspelt dat kiezers deze verliezen *niet* bewust nemen. Ze denken dan te stemmen op partijen met wie zij het meeste overeenkomen in termen van beleidsvoorkeuren, terwijl dit niet waar is.

Methoden

Design

De huidige studie maakt gebruik van cross-sectionele data over politiek gedrag, en politieke meningen en kennis van inwoners van de provincie Groningen. De data zijn verzameld aan de hand van een online enquête (Qualtrics, 2017) in de periode van 21 maart tot en met 4 april, net na de Tweede Kamerverkiezingen van 15 maart 2017. Door data te verzamelen net na de verkiezingen, wordt de kans vergroot dat kiezers accurate informatie hebben over hun eigen beleidsvoorkeuren en die van de aan de verkiezingen deelnemende politieke partijen.

Respondenten

De data zijn verzameld via het Sociaal Planbureau Groningen (SPG) en het Sociologisch Laboratorium (SL) van de vakgroep Sociologie van de Rijksuniversiteit Groningen. Het SPG heeft haar eigen panel bestaande uit 4.700 respondenten met leeftijd 18 jaar of ouder vanuit de provincie Groningen. Deelname aan het panel is vrijwillig en deelnemers kunnen zich op elk moment bij het panel uitschrijven. Het SPG werft respondenten

door uit iedere gemeente in Groningen een willekeurige steekproef te trekken. Vervolgens worden deze geselecteerde respondenten uitgenodigd om deel te nemen aan het panel. De respondenten in het SPG-panel vormen een adequate afspiegeling van de populatie van de provincie Groningen (De Haan & Visser, 2017). Inwoners van de stad Groningen vormen de grootste groep deelnemers in de steekproef ($N = 672$). Om deelname aan het panel te vergroten, worden bij elke vragenlijst twee VVV bonnen ter waarde van €25,- verloot onder de respondenten.

Het SL heeft haar eigen panel bestaande uit 1.500 respondenten, voornamelijk studenten van de Rijksuniversiteit Groningen. Deelname aan het SL-panel is vrijwillig. SL werft respondenten via flyers, e-mails en haar website. Het SL-panel werft dus respondenten aan de hand van een zogeheten *gemakssteekproef* methode. In het SL-panel waren ten tijde van dit onderzoek vrouwen en studenten van de opleiding Psychologie en Sociologie oververtegenwoordigd.

De steekproef van het huidige onderzoek bestaat uit 590 respondenten waarvan 383 (64,9 procent) afkomstig uit het SPG-panel en 207 uit het SL-panel (35,1 procent). Met 383 respondenten van het SPG-panel en 207 respondenten uit het SL-panel, zijn de *response rates* respectievelijk 8,1 procent en 13,8 procent. De lage *response rate* van het SPG-panel kan worden verklaard doordat de enquête voor het huidige onderzoek als een link is toegevoegd aan een reeds bestaande studie van het SPG. Participanten hadden dus al deelgenomen aan een studie van het SPG en werden vervolgens verzocht om deel te nemen aan de huidige studie. Dit kan demotiverend werken bij de participanten. De *response rate* van het SL-panel is normaal gezien de aard van dit panel. Het wordt doorgaans gebruikt voor het uitnodigen van deelnemers aan sociaalwetenschappelijke experimenten en 200 deelnemers die zich spontaan aanmelden is een gangbaar aantal. In plaats van de normale minimale financiële vergoeding van €5,- euro werd er €10,- euro verloot onder 10 procent van de deelnemers. Hoe de representativiteit van de steekproef invloed heeft op de generaliseerbaarheid van de resultaten wordt behandeld in de discussieparagraaf.

Variabelen

Het onderzoek maakt gebruik van een aantal stellingen, ontleend aan de Stemwijzer (ProDemos, 2017). De Stemwijzer is een stemhulp ontwikkeld door ProDemos, een instituut dat als doel heeft het verstrekken van informatie over burgerschap, democratie en de rechtsstaat. Voor de huidige studie zijn 11 beleidsstellingen uit de Stemwijzer geselecteerd die de belangrijkste beslispunten vormden tijdens de op de Kamerverkiezingen volgende

coalitieonderhandelingen van 2017 (Stokman, Lucardie, Van der Knoop, & Draaijer, 2017). Voorbeelden van gekozen beleidsstellingen zijn “*Het sociale leenstelsel voor studenten moet worden afgeschaft*”, “*De basisbeurs moet weer worden ingevoerd*”, “*Alle kolencentrales mogen voorlopig openblijven*” en “*Nederland moet de grenzen sluiten voor islamitische immigranten*”. Een lijst met alle 11 stellingen vindt u in de bijlage.

Van elk van de 23 deelnemende politieke partijen zijn de standpunten op de 11 beleidsstellingen bekend uit de Stemwijzer.^[4] Deze standpunten hebben de vorm van *eens*, *oneens*, of *geen van beiden*. Respondenten in ons onderzoek moesten 3 taken uitvoeren: (i) aangeven op welke partij was gestemd, (ii) aangeven wat de eigen standpunten waren op elk van de 11 stellingen (eens, oneens, geen van beide) en (iii) van elke van de 23 partijen op ieder van de 11 stellingen aangeven wat het standpunt (eens, oneens, geen van beide, ik weet niet) van die partij was. Voorts bevatte de enquête vragen over een aantal achtergrondvariabelen (zoals leeftijd, geslacht en opleidingsniveau).

Om de accuratesse van de bij de kiezer aanwezige informatie over de beleidsvoorkeuren van politieke partijen op de 11 stellingen uit te drukken, zijn de door de respondenten *waargenomen* beleidsvoorkeuren van partijen vergeleken met de *feitelijke* beleidsvoorkeuren van partijen, zoals bekend uit de gegevens van Stemwijzer. Iedere respondent heeft dus voor iedere aan de verkiezingen deelnemende partij een score van minimaal 0 (de beleidsvoorkeur van de partij is op geen enkele stelling goed ingeschat) en maximaal 11 (de beleidsvoorkeuren van de partij zijn op alle stellingen goed ingeschat). Respondenten die bij het inschatten van beleidsposities ‘ik weet niet’ hadden geantwoord, kregen geen punt toegekend. Uit de data blijkt dat respondenten dikwijls geen antwoord hebben gegeven op de vragen over de standpunten van de kleinere partijen. Gezien het buitengewoon grote aantal aan de verkiezingen van 2017 deelnemende partijen is dit niet verwonderlijk. Het niet beantwoorden van vragen leidt tot ontbrekende waarden. We kiezen er in dit onderzoek niet voor deze waarden te imputeren, omdat we sterk vermoeden dat het ontbreken ervan niet willekeurig (MAR of MCAR) is, maar samenhangt met de ontbrekende waarde (MNAR).^[5] Daarom is in het huidige onderzoek enkel de accuratesse van de informatie over de standpunten van de negen grootste partijen, zoals blijkend uit de verkiezingsuitslag, meegenomen. Het gaat dan om de PVV, de SP, Partij voor de Dieren, D66, GroenLinks, de VVD, de PvdA, het CDA en de ChristenUnie. Merk op dat deze negen partijen het leeuwendeel van het Nederlandse politieke spectrum beslaan. Om tot één informatie-accuratessevariabele te komen, sommeren we per respondent de accuratesse van de

informatie over de standpunten van deze negen partijen en noemen deze variabele *Informatie Grote g*. *Informatie Grote g* heeft een beloop van 0 tot 99 (Cronbach's $\alpha = 0,89$).

Omdat we van alle respondenten weten op welke partij zij hebben gestemd, kunnen we voor alle respondenten op dezelfde wijze berekenen hoe accuraat hun informatie is over de beleidsvoorkeuren van de partij van keuze. We noemen deze variabele *Informatie partij van keuze* (met een beloop van 0 tot 11). Merk op dat we deze variabele uitrekenen voor *iedere* respondent en niet slechts voor respondenten die op een der grote negen hebben gestemd.

Door de beleidsvoorkeuren ten aanzien van de 11 stellingen van de respondenten zelf te vergelijken met de objectieve beleidsvoorkeuren van de partij van keuze, komen we tot de variabele *Objectieve congruentie*. Voor iedere respondent heeft *Objectieve congruentie* een score van minimaal 0 (kiezer en gekozen partij huldigen op geen enkele stelling hetzelfde standpunt) en maximaal 11 (kiezer en gekozen partij hebben op alle 11 stellingen hetzelfde standpunt). *Objectieve congruentie* drukt hiermee de mate uit waarin respondenten het eens zijn met de partij waarop ze hebben gestemd. Op identieke wijze kunnen we de mate bepalen waarin respondenten het eens zijn met *alle* 23 partijen afzonderlijk (en niet slechts met de partij van keuze). Voor iedere respondent nemen we nu van die 23 congruenties het *maximum* en vergelijken dit met de *Objectieve congruentie* met de partij van keuze. Door het verschil te nemen tussen de objectieve congruentie en de maximale objectieve congruentie komen we voor iedere respondent tot het *Objectieve congruentieverlies*. Er geldt dus: *Objectief congruentieverlies* = *Objectieve congruentie* – maximale objectieve congruentie. Het *Objectief congruentieverlies* heeft een beloop van -11 (de respondent heeft een objectieve congruentie van 0 en er is tenminste één andere partij waarmee de respondent het eens is op alle 11 stellingen) tot 0 (de partij van keuze is een partij waarmee de respondent maximaal congruent is).

De maximale objectieve congruentie die we hierboven gebruikt hebben bij de berekening van het objectieve congruentieverlies gaat ervan uit dat voor iedere respondent slechts het *aantal* stellingen telt waarop respondent en kiezer het eens zijn, zonder rekening te houden met het uiteenlopende *belang* dat respondenten hechten aan verschillende stellingen. Om aan dit bezwaar tegemoet te komen, berekenen we de variabele *Relevant objectief congruentieverlies*. Hierbij gaan we op dezelfde wijze te werk als bij *Objectieve congruentie* en *Objectief congruentieverlies*, met dit verschil dat we ons bij de bepaling van de maximale congruentie beperken tot die

partijen die het met de respondent eens zijn *op tenminste die stellingen waarop de respondent en de partij van keuze het eens zijn*.

We illustreren bovenstaande variabelen met een verzonnen voorbeeld. Stel dat respondent A op stellingen 1, 3 en 7 hetzelfde standpunt inneemt als de partij waarop A heeft gestemd (de Partij van de Keuze, kortweg PvdK). A en de PvdK verschillen van standpunt op alle andere stellingen. A heeft dan een *Objectieve congruentie* van 3. Om het *Objectieve congruentieverlies* te bepalen, tellen we nu van alle 23 partijen (waaronder dus de PvdK) het aantal stellingen waarop A en de onderhavige partij het eens zijn. Stel dat er een partij bestaat waarmee A het eens is op 7 stellingen en neem aan dat dit het maximum aantal stellingen is waarop A het eens is met een van de partijen. De maximale objectieve congruentie is dan 7 en het *Objectieve congruentieverlies* is dan $3 - 7 = -4$. Om het *Relevant objectief congruentieverlies* te bepalen, vinden we eerst de deelverzameling van alle partijen die het met A eens zijn op stellingen 1, 3 en 7 (waaronder dus de PvdK). Stel dat er onder die partijen een partij is waarmee A het eens is op stellingen 1, 3, 4, 7 en 11, en dat dit in deze deelverzameling de partij is met het maximale aantal stellingen waarop A en de onderhavige partij het eens zijn. Het *Relevant objectief congruentieverlies* is dan $3 - 5 = -2$. Merk op dat het *Relevant objectief congruentieverlies* nooit hoger kan zijn dan het *Objectieve congruentieverlies*.

De variabele *Relevant objectief congruentieverlies* lost het probleem van het verschillend belang dat respondenten aan stellingen hechten dus op de volgende wijze op. We nemen allereerst aan dat de voor een respondent belangrijke stellingen *leidend* zijn bij de keuze van een partij. Hieruit volgt dat stellingen waarop de respondent en de gekozen partij van mening verschillen (kennelijk) van minder belang voor de respondent zijn dan stellingen waarop respondent en gekozen partij het eens zijn (zeg, de “belangrijke stellingen”). Andere partijen die op de “belangrijke stellingen” hetzelfde standpunt innemen als de gekozen partij zijn dus potentiële alternatieven. Als er onder deze partijen bovendien partijen zijn die het op *meer* stellingen met de respondent eens zijn dan de gekozen partij, dan moeten we deze partijen als “objectief betere keuzes” beschouwen. Immers, naast dat zij het eens zijn met de respondent op de “belangrijke stellingen”, zijn zij het met de respondent ook nog eens op een aantal andere stellingen.

Wij hebben voor deze operationalisatie van Relevant objectief congruentieverlies gekozen omdat onderzoek van Walgrave en Lefevere (2013) laat zien dat kiezers vaker congruent zijn met hun partij van keuze op stellingen die kiezers belangrijk vinden dan stellingen die kiezers niet belangrijk vinden. Met andere woorden, er is een grote kans dat de stellingen waarop kiezers en hun partij van keuze congruent zijn, juist de stellingen zijn die kiezers belangrijk vinden.

Bij alle objectieve congruentievariabelen zijn we totnogtoe uitgegaan van de werkelijke standpunten van de politieke partijen op de 11 stellingen. Wanneer we uitgaan van de door de respondent gepercipieerde standpunten van de politieke partijen, kunnen we analoog aan de objectieve variabelen *subjectieve* variabelen definiëren: *Subjectieve congruentie*, *Subjectief congruentieverlies* en *Relevant subjectief congruentieverlies*.

De leeftijd van de respondenten is gemeten met de vraag “In welk jaar bent u geboren?” De leeftijd is vervolgens 2017 – het geboortjaar. De gemiddelde leeftijd in de steekproef is 47,23 jaar (SD = 19,37). We hebben respondenten voorts gevraagd: “Wat is uw geslacht?” Respondenten konden antwoorden met (1) Man, (2) Vrouw, (3) Man noch vrouw, (4) Ik weet het niet. Respondenten die ‘Man noch vrouw’ (één respondent) of ‘Ik weet het niet’ hadden aangegeven zijn tot ontbrekende waarden gerekend. De variabele is vervolgens gehercodeerd zodat (0) man is en (1) vrouw. In de steekproef zitten meer mannen (65,9 procent) dan vrouwen (34,1 procent). Eveneens hebben we respondenten gevraagd naar hun hoogst afgeronde opleiding. Respondenten konden antwoorden met (1) (nog) geen opleiding voltooid, (2) Basisonderwijs, (3) VMBO, LBO, MULO, ULO, MAVO, (4) HBS, HAVO, (5) VWO, Gymnasium, (6) MBO, (7) HBO, (8) Universiteit, (9) Gepromoveerd en (10) Ik weet het niet. De variabele is gehercodeerd in (1) Laag ((nog) geen opleiding voltooid, Basisonderwijs, VMBO, LBO, MULO, ULO, MAVO), (2) Midden (HBS, HAVO, MBO) en (3) Hoog (VWO, Gymnasium, HBO, Universiteit, Gepromoveerd). In de steekproef zitten veel hoogopgeleiden (70,4 procent). Aangezien de enquête via twee verschillende kanalen is gedistribueerd (SL en SPG), bestond de mogelijkheid dat men zowel kon deelnemen via het SPG-panel als het SL-panel. Om dit te voorkomen is aan de respondenten uit het SPG-panel gevraagd of zij ook deel uitmaken van het SL-panel. Geen van de deelnemers uit het SPG-panel behoorde tot het SL-panel. Om te controleren voor de mogelijke effecten van de SL-steekproef is er een variabele aangemaakt die (0) SPG-steekproef (64,9 procent) en (1) SL-steekproef (35,1 procent) meet.

Resultaten

Om de vragen 1, 2 en 5 te beantwoorden, onderzoeken we de beschrijvende statistieken die zijn weergegeven in tabel 1. In totaal hebben 590 respondenten aan ons onderzoek deelgenomen. Uit tabel 1 blijkt dat er op verschillende variabelen verschillende aantallen ontbrekende waarden zijn. De vraag op welke partij men gestemd heeft, is door 435 respondenten ingevuld (zie Appendix, tabel 2). Gecombineerd met informatie over de

eigen standpunten op de 11 stellingen, kunnen voorts voor 433 respondenten de variabelen Objectieve congruentie, Objectief congruentieverlies en Relevant objectief congruentieverlies berekend worden. Voor het berekenen van de variabele Informatie partijkeuze hebben we gegevens nodig over de partij van keuze en over de gepercipieerde standpunten van die partij. Deze gegevens hebben we van 361 respondenten. Voor de subjectieve congruentievariabelen hebben we naast de gepercipieerde standpunten van de partij van keuze, ook de gepercipieerde standpunten van *alle* andere partijen nodig, terwijl we ook moeten weten welke de partij van keuze is. Deze complete set van gegevens hebben we slechts van 176 respondenten.

De reden dat er zoveel ontbrekende waarden zijn bij de Informatie- en Subjectieve congruentievariabelen is waarschijnlijk dat het een moeilijke en arbeidsintensieve taak is om 11 posities van 23 politieke partijen (in totaal 253 posities) accuraat in te schatten. Dit kan het beantwoorden van de vraag ontmoedigen bij de respondent. Het mechanisme achter de ontbrekende waarden is daarom waarschijnlijk niet willekeurig maar lijkt samen te hangen met de lengte van de vragenlijst (en wellicht de kennis van de respondent van standpunten van partijen anders dan de partij van keuze). Verder zijn er veel ontbrekende waarden op de variabele Geslacht, vooral in de SL-data.

Aan de hand van vraag 1 onderzoeken we de mate waarin kiezers accurate informatie hebben over de beleidsvoorkeuren van de politieke partijen. Uit tabel 1 blijkt dat de respondenten in ons onderzoek gemiddeld meer accurate informatie over de beslispunten van hun partijkeuze ($M = 5,51$, $SD = 2,89$) hebben dan van de Grote 9 ($M = 4,98$, $SD = 1,69$). In vraag 2 vroegen we ons af in hoeverre kiezers stemmen op partijen met wie zij het meeste objectief congruent zijn en hoe groot het objectieve congruentieverlies is. Kijken we naar de mate waarin kiezers hebben gestemd op de partij waarmee ze maximaal objectief congruent zijn, dan blijkt dit slechts voor 21,5 procent van de respondenten het geval te zijn. De proportie respondenten die *denkt* dat zij op een partij heeft gestemd met wie zij maximaal congruent is (subjectieve congruentie), is met 34,7 procent aanzienlijk groter dan de objectieve congruentie. Enkel als we rekening houden met het belang dat kiezers hechten aan bepaalde beleidsstellingen stemt 51,5 procent op de partij met wie zij maximaal objectief congruent is. Aan de hand van vraag 5 onderzoeken we de mate waarin het subjectieve congruentieverlies met de gekozen partij verschilt van het objectieve congruentieverlies. Uit de congruentieverliezen blijkt dat voor een willekeurige respondent de partij van maximale congruentie het op gemiddeld 2,5 ($SD = 2,09$) stellingen (objectief congruentieverlies) of 1,56 ($SD = 2,14$) stellingen (relevant objectief congruentieverlies) *meer* eens is met de kiezer, dan de partij van keuze. Het gemiddelde subjectieve

congruentieverlies ($M = -1,65$, $SD = 1,78$) is 0,85 kleiner dan het gemiddelde objectieve congruentieverlies. Over het algemeen zijn kiezers dus feitelijk minder congruent met hun partijkeuze dan ze denken.

Tabel 1 Beschrijvende statistieken van de variabelen in het model

	Gem./Freq.	Med.	SD.	Min.	Max.	n Totaal
Informatie partijkeuze	5,51	5	2,89	0	11	361
Informatie Grote 9 (som / gemiddelde van 9 items)	44,83 / 4,98	48 / 5,33	15,18 / 1,69	0 / 0	84 / 9,33	292
Objectieve congruentie						433
<i>Maximaal</i>	93 (21,5%)					
<i>Niet maximaal</i>	340 (78,5%)					
Objectieve congruentie	5,31	5	2,2	0	11	433
Objectieve congruentieverlies	-2,50	-2	2,09	-9	0	433
Relevante objectieve congruentie						433
<i>Maximaal</i>	223 (51,5%)					
<i>Niet maximaal</i>	210 (48,5%)					
Relevant objectief congruentieverlies	-1,56	0	2,14	-9	0	433
Subjectieve congruentie						176
<i>Maximaal</i>	61 (34,7%)					
<i>Niet Maximaal</i>	115 (65,3%)					
Subjectieve congruentie	5,73	6	2,70	0	11	176
Subjectief congruentieverlies	-1,65	-1	1,78	-9	0	176
Relevant subjectief congruentieverlies	-0,63	0	1,17	-5	0	176

Om H_1 te toetsen en daarmee een antwoord op vraag 3 te vinden, schatten we nu een aantal regressiemodellen. H_1 verwacht dat het objectieve congruentieverlies kleiner wordt naarmate de accurate informatie over de partijstandpunten toeneemt. Er zijn in de steekproef 260 cases zonder ontbrekende waarden op de variabelen die we voor deze analyse nodig hebben. Van die cases zijn er 135 afkomstig uit het SL en 125 uit het panel van het SPG. Er is binnen deze deelsteekproef van 260 cases op 16 verschillende partijen gestemd. De meeste stemmen werden uitgebracht op GroenLinks (69) en D66 (51) en de minste op Forum voor Democratie (4), de PVV (3), 50Plus (3), de SGP (3), Nieuwe Wegen (2) en VNL, de Piratenpartij en Lokaal in de Kamer (allemaal 1). Een brede middenmoot wordt gevormd door de SP (32), de VVD (20), de PvdA (19), het CDA (18), Partij voor de Dieren (17) en de ChristenUnie (16). Deze grote relatieve omvangverschillen tussen de partijen leiden ertoe dat schattingen van objectief congruentieverlies voor

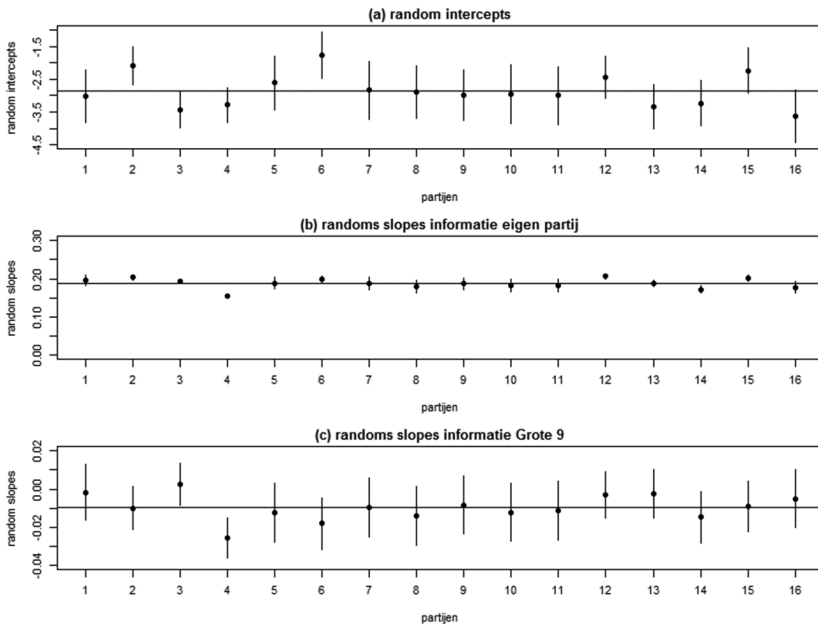
stemmers op deze verschillende partijen sterk in betrouwbaarheid verschillen. Om aan deze verschillen in betrouwbaarheid recht te doen, schatten we multilevel-modellen met het R-pakket *lme4* (Bates, et al., 2018) waarin de *intercepts* en *slopes* verschillen voor de verschillende partijen en geschat worden met 'shrinkage estimators' (zie Gelman & Hill 2007; Snijders & Bosker, 2012).[6]

Tabel 2 Multi-level regressie met *random intercepts* en *slopes* voor 'partij van keuze'; responsevariabele is 'objectief congruentieverlies'; N = 260, 16 groepen (partij van keuze)

	Model I		Model II	
	Coëfficiënt	Standaardfout	Coëfficiënt	Standaardfout
Intercept	-3,02	0,34	-2,86	0,46
Informatie partij van keuze	0,11	0,06	0,19	0,07
Informatie Grote 9			-0,01	0,01
Sociologisch Laboratorium	-0,02	0,22	-0,04	0,22
<i>Foutentermen</i>	standaarddeviatie	correlatie	standaarddeviatie	Correlatie
Intercept	0,58		0,91	
Informatie partij van keuze	0,09	0,67	0,02	0,27
Informatie Grote 9			0,02	-0,64
Residueel	1,62		1,62	
<i>Deviance</i>		1009,1		1006,4

Tabel 2 geeft de resultaten weer van de multilevel-analyse.[7] We noemen een effect statistisch significant als de absolute waarde van de ratio van de geschatte parameter en standaardfout tenminste 2 is. In Model I schatten we een effect voor informatie over de partij van keuze op het objectieve congruentieverlies. We zien dat deze parameter (0,11) positief is, zoals voorspeld door H₁, maar niet significant (0,11/0,06 = 1,83). We zien dat leden van het SL weliswaar gemiddeld iets meer congruentieverlies lijden (parameter = -0,02), maar dat ook dit effect niet significant is (-0,02/0,22 = -0,09). Wanneer we in Model II informatie over de Grote 9 toevoegen, zien we dat het effect van informatie over de partij van keuze significant wordt (0,19/0,07 = 2,71), in lijn met H₁. Het effect van informatie over de Grote 9 zelf is echter niet significant en zelfs *negatief* (-0,01/0,01 = -1), in tegenstelling tot de voorspelling van H₁. Model II als geheel vormt geen verbetering ten opzichte van Model I (chi-kwadraat = 2,7, p = 0,26).[8] Toevoeging van de controlevariabelen leeftijd en opleidingsniveau (resultaten niet getoond) laat zien dat deze variabelen geen significant effect hebben en leidt niet tot kwalitatief andere resultaten ten opzicht van de parameters in tabel 2.[9]

Op basis van tabel 2 moeten we H_1 verwerpen. Model II laat weliswaar zien dat accuratere informatie over de partij van keuze leidt tot een geringer objectief congruentieverlies, maar toont tevens aan dat dit effect *niet* verdwijnt (sterker: pas *verschijnt*) na toevoeging van de variabele die de accuratesse van de informatie over de Grote 9 weergeeft. Bovendien vormt Model II geen statistische verbetering ten opzichte van Model I. Wat rest is dus het niet-significante positieve verband uit Model I, hetgeen ons dwingt H_1 te verwerpen. Om een indruk te geven van de verschillen tussen de politieke partijen waarop gestemd is in de steekproef toont figuur 1 hieronder de 'shrinkage estimates' van de *intercepts*, de *slopes* van informatie over de partij van keuze en de *slopes* van informatie over de Grote 9. Dit zijn de schattingen van de partijeffecten die rekening houden met de verschillen in betrouwbaarheid vanwege sterk verschillende steekproefomvang en uit de kiezers van de verschillende partijen.

Figuur 1 Random intercepts (a), random slopes van informatie over partij van keuze (b) en random slopes van informatie over Grote 9

Partijnummers: 1 = PVV, 2 = SP, 3 = D66, 4 = Groen Links, 5 = 50Plus, 6 = Partij voor de Dieren, 7 = VNL, 8 = Nieuwe Wegen, 9 = Forum voor Democratie, 10 = Piratenpartij, 11 = Lokaal in de Kamer, 12 = VVD, 13 = PvdA, 14 = CDA, 15 = ChristenUnie, 16 = SGP; in iedere plot geven de doorgetrokken horizontale lijnen de geschatte populatiegemiddelden van de effecten weer; error bars zijn één standaarddeviatie lang.

Om te controleren voor het belang dat kiezers hechten aan de verschillende beleidsdomeinen toetsen we H_1 ook door te kijken naar relevant objectief congruentieverlies. We kunnen dan echter niet dezelfde statistische techniek gebruiken, aangezien deze responsevariabele *censored* is. Immers, uit de beschrijvende statistieken in tabel 1 bleek dat ruim 51 procent van de respondenten een relevant objectief congruentieverlies heeft van 0. Dat betekent dat ruim 51 procent van de steekproef 'tegen het plafond' van de mogelijke scores op deze variabele aanzit. Dit 'plafondeffect' maakt dat we technieken die uitgaan van een normaal verdeelde responsvariabele waarvan we in beginsel alle waarden tussen min en plus oneindig kunnen waarnemen, niet kunnen gebruiken. We schatten daarom voor relevant objectieve congruentie *Tobit* regressies met het R-pakket *censReg* (Henningsen, 2017). Tabel 3 toont de resultaten.

Tabel 3 *Tobit* regressie van responsevariabele 'relevant objectiefcongruentieverlies'; $N = 260$, waarvan 135 *right censored* (relevant objectief congruentieverlies = 0)

	Model I		Model II	
	Coëfficiënt	Standaardfout	Coëfficiënt	Standaardfout
Intercept	-1,69	0,60	-0,29	0,86
Informatie partij van keuze	0,40	0,09	0,50	0,10
Informatie Grote 9			-0,04	0,02
<i>Sociologisch Laboratorium</i>	-0,89	0,49	-0,84	0,48
Log(residuele standaarddeviatie)	1,26	0,07	1,24	0,07
-2LL	849,54		844,31	

Model I toont dat meer accurate informatie over de partijkeuze leidt tot minder relevant objectief congruentieverlies ($0,4/0,09 = 4,44$), in lijn met de voorspelling van H_1 . In Model II voegen we informatie over de Grote 9 toe. Het effect van informatie over de partij van keuze blijft dan positief en significant ($0,5/0,1 = 5$). Informatie over de Grote 9 zelf heeft echter een significant *negatief* effect op relevante objectieve congruentie ($-0,04/0,02 = -2$), in tegenstelling tot H_1 . Dit stemt kwalitatief overeen met de eerdere conclusies op basis van tabel 2. Ook op basis van deze *Tobit* regressie moeten we H_1 dus verwerpen.^[10] Model II is als geheel ook beter dan Model I. Uitgaande van een chi-kwadraatverdeling met één vrijheidsgraad heeft het verschil in -2LL (5,23) een rechteroverschrijdingskans van 0,02. Controle voor de verschillende partijen en de variabelen leeftijd en opleidingsniveau leveren geen kwalitatief andere resultaten op (resultaten niet getoond). Toevoeging van de partijen leidt er slechts toe dat geen van de informatie-effecten nog significant is, vanwege het geringe aantal waarnemingen 'per cel'.^[11]

Samenvattend kunnen we dus in antwoord op vraag 3 stellen dat meer accurate informatie over de partij van keuze leidt tot een geringer objectief congruentieverlies maar dat een dergelijke (verwachte) samenhang met de accuratesse van de informatie over alle partijen (i.c., de Grote 9) niet bestaat. Tot slot verwacht H₂ geen subjectieve congruentieverliezen. In z'n meest orthodoxe zin kunnen we deze hypothese niet statistisch toetsen en volstaat een blik op de beschrijvende resultaten in tabel 1 om haar te verwerpen. Immers, we zien daar dat er wel degelijk subjectieve congruentieverliezen genomen worden door onze respondenten. Interpreteren we H₂ wat ruimer, dan kunnen we toetsen of het gemiddelde subjectieve congruentieverlies significant van nul verschilt. Dit blijkt dan inderdaad het geval (Gemiddelde = -1,65, t-ratio = 12,30), hetgeen opnieuw tot verwerping van H₂ leidt. In antwoord op vraag 4 kunnen we dus stellen dat kiezers statistisch niet te verwaarlozen, en gezien de schaal van de verliezen (0-11) ook inhoudelijk niet te verwaarlozen subjectieve congruentieverliezen nemen.

Conclusie

Het huidige artikel onderzocht een aspect van het functioneren van de Nederlandse representatieve democratie door het beantwoorden van een reeks vragen. Ten eerste waren we geïnteresseerd in kiezersinformatie over de beleidsvoorkeuren van de politieke partijen. Het huidige onderzoek laat zien dat kiezers in onze steekproef weinig accurate informatie hebben over de beleidsvoorkeuren van de politieke partijen. Kiezers uit onze steekproef kunnen gemiddeld ongeveer de helft van de beleidsvoorkeuren van de politieke partij waarop ze stemmen correct aanduiden. Hun kennis van de beleidsvoorkeuren van de Grote 9 is nog iets slechter, waarbij nog moet worden opgemerkt dat er op deze laatste variabele 69 extra ontbrekende waarden zijn. Het is niet ondenkbaar dat deze ontbrekende waarden een gebrek aan kennis maskeren, waardoor de niet-ontbrekende waarden een te rooskleurig beeld schetsen van de politieke kennis in de steekproef. Ten tweede waren we geïnteresseerd in de mate waarin kiezers stemmen op partijen met wie ze het meeste overeenkomen in beleidsvoorkeuren. Slechts 21,5 procent van de respondenten stemt op een partij met wie zij maximaal overeenkomt in beleidsvoorkeuren, 34,7 procent op een partij met wie zij maximaal denkt overeen te komen in beleidsvoorkeuren en 51,5 procent met wie zij maximaal overeenkomt op de voor de respondent belangrijkste beleidsstellingen.. Als dus rekening wordt gehouden met het

belang dat men hecht aan stellingen, dan betreft het een kleine meerderheid die stemt op de partij met wie zij maximaal overeenkomt in termen van beleidsvoorkeuren.

Tot slot hebben we twee hypothesen geformuleerd, volgend uit de rationelekeuzetheorie. H₁ voorspelt dat het objectieve congruentieverlies afneemt naarmate kiezersinformatie over de beleidsvoorkeuren van de partij van keuze accurater is. Dit verband zou moeten verdwijnen door het in ogenschouw nemen van informatie over de beleidsvoorkeuren van de Grote 9. H₂ voorspelt dat kiezers geen subjectieve congruentieverliezen nemen. Het huidige onderzoek laat zien dat hoewel het relevante objectieve congruentieverlies inderdaad afneemt naarmate de informatie over de partij van keuze toeneemt, dit effect niet verdwijnt als informatie over de grote negen partijen wordt toegevoegd. Er is daarmee geen ondersteuning in de data voor H₁. Bovendien nemen kiezers wel degelijk subjectieve congruentieverliezen. Er is dus ook geen ondersteuning gevonden voor H₂.

Discussie

Het huidige onderzoek past binnen de literatuur over het functioneren van de representatieve democratie. De wetenschap is nogal verdeeld over het functioneren van de democratie. Aan de ene kant spreken onderzoekers van een zogenoemde legitimiteitscrisis, waarbij verwezen wordt naar dalende opkomstpercentages bij verkiezingen, afnemende lidmaatschappen van en identificatie met politieke partijen, een dalend vertrouwen in politici, politieke partijen en politieke instituties zoals blijkt uit longitudinaal onderzoek en een toegenomen volatiliteit van het electoraat (Dalton, 2004; Norris, 1999; Mair, 2008). Verkiezingen in democratieën zouden zelfs geen responsieve overheden creëren (Achen & Bartels, 2016).

Aan de andere kant bevinden zich onderzoekers die dikwijls positief over het functioneren van de democratie – en in het bijzonder de Nederlandse democratie – spreken. In de meeste westerse democratieën wijzen longitudinale data namelijk niet op een dalend politiek vertrouwen in politieke vertegenwoordigers en politieke instituties (Van der Meer, 2016; Thomassen, 2010). Bovendien dient de toegenomen volatiliteit volgens deze groep auteurs niet te worden geïnterpreteerd als ‘de kiezer doet maar wat’ maar als ‘de kiezer is eindelijk gaan kiezen’ (Van der Meer, 2016; Thomassen, 2010). Tot slot is volgens deze laatste auteur de democratie ‘een

ideaal dat in werkelijkheid nooit optimaal bereikt zal worden, maar altijd wel wat te wensen over laat' (Thomassen, 2010, p. 5).

Waar menig auteur helaas niet over rept – en waar discussies over het legitimitetsvraagstuk in de eerste plaats over zouden moeten gaan – is of kiezers stemmen op kandidaten/partijen met wie zij het meeste overeenkomen in beleidsvoorkeuren. Het gaat immers over de 'representatieve' democratie. Onze analyses zijn gericht op precies dit element van het legitimitetsvraagstuk en laten zien dat veel kiezers niet stemmen op partijen met wie zij het meeste overeenkomen in beleidsvoorkeuren. Enkel als rekening wordt gehouden met het mogelijke belang dat kiezers hechten aan bepaalde beleidsstellingen is er sprake van een kleine meerderheid die stemt op de partij met wie zij het meeste overeenkomen in beleidsvoorkeuren. Als gevolg daarvan worden in het gunstigste geval de beleidsvoorkeuren van slechts een kleine meerderheid van het electoraat juist vertegenwoordigd in de politieke arena.

Het huidige onderzoek laat zien dat accuratere informatie over de beleidsvoorkeuren van de partij van keuze leidt tot meer relevante objectieve congruentie. Accuratere informatie over mogelijke alternatieven voor de partij van keuze (in de vorm van de Grote 9) leidt echter *niet* tot grotere relevante objectieve congruentie. Dit suggereert dat de aanname die aan de door ons gehanteerde rationelekeuzetheorieën ten grondslag ligt dat kiezers *eerst* (mogelijk beperkt) informatie verzamelen over de beschikbare alternatieven om *vervolgens* een keuze te maken, niet algemeen houdbaar is. Dan zou immers tenminste accuratere informatie over de Grote 9 moeten leiden tot congruentere keuzes. Het waargenomen patroon is echter verenigbaar met een ander 'beslismodel van de kiezer', waarin de kiezer *eerst* aan de hand van criteria *anders dan de partijstandpunten één* (of een beperkt aantal) partij(en) kiest, om zich *vervolgens* in de standpunten van die partij(en) te verdiepen. Ten slotte zou de kiezer in zo'n model ertoe overgaan de eigen standpunten (op de belangrijkste beleidsterreinen) *aan te passen* aan die van de gekozen partij. Dergelijke processen van *adaptieve preferentievorming* zijn uitvoerig in de besliskunde beschreven (zie Elster, 2015). Volledig adaptieve preferenties zouden echter impliceren dat kiezers volstrekt *geen* subjectieve congruentieverliezen nemen. Immers, ze zouden dan hun eigen standpunten op alle beleidspunten aanpassen aan de gepercipieerde standpunten van de partij van keuze. Onze data laten zien dat er wel degelijk subjectieve congruentieverliezen bestaan en suggereren daarmee een belangrijke richting voor vervolgonderzoek: in welke mate passen kiezers hun standpunten aan die van de door hen gekozen partijen aan, op welke beleidspunten doen zij dat met name en door welke (kiezers-, partij- en omgevings-) factoren wordt deze aanpassing bepaald?

Democratieën functioneren beter als kiezers stemmen op kandidaten/partijen met wie zij het meeste overeenkomen in beleidsvoorkeuren, omdat kiezers hiermee de kans vergroten dat hun beleidsvoorkeuren door kandidaten/partijen worden meegenomen in politieke beslissingen. Kiezers hebben echter verschillende (legitieme) stemmotivaties en het vertrouwen in een politieke leider of het belang van andere groepen kan ook belangrijk zijn bij het stemmen op een bepaalde partij. Dergelijke stemmotivaties zouden kunnen leiden tot incongruentie. Toekomstig onderzoek naar congruentie tussen kiezers en gekozenen zou zich dan ook kunnen richten op vragen naar de condities waaronder kiezers stemmen op kandidaten of partijen op basis van hun beleidsvoorkeuren (i.p.v. op basis van andere overwegingen) en naar hoe de informatievoorziening omtrent partijstandpunten zo vormgegeven kan worden dat de kans dat kiezers stemmen op kandidaten of partijen met wie zij het meeste overeenkomen in beleidsvoorkeuren vergroot wordt. Antwoorden op deze vragen zouden nieuw licht werpen op de condities waaronder de representatieve democratie objectief beter of slechter werkt.

Zoals ieder onderzoek kent ook het huidige enkele beperkingen. Ten eerste is er bij de gehele steekproef sprake van een *selectie bias*: mensen die geïnteresseerd zijn in politiek zullen waarschijnlijk eerder deelnemen aan het onderzoek dan mensen die niet geïnteresseerd zijn in politiek. Mensen die in politiek geïnteresseerd zijn, hebben waarschijnlijk ook accuratere informatie over de beleidsvoorkeuren van de politieke partijen en zullen waarschijnlijk congruenter stemmen. Ten tweede is de SL steekproef niet willekeurig getrokken en betreft het een groep uitsluitend hoogopgeleide respondenten. Het is opmerkelijk dat we geen verschillen vonden in accurate informatie of objectief congruentieverlies tussen hoog- en laagopgeleiden. In de literatuur wordt namelijk beweerd dat hoogopgeleiden meer politieke kennis hebben en vaker stemmen op de partij met wie zij het eens zijn dan laagopgeleiden (Delli Carpini & Keeter, 1996; Lesschaeve, 2017). Toch zijn wij voorzichtig met onze bevinding omdat het merendeel van de hoogopgeleiden uit een niet willekeurige steekproef komt. Hoewel dit de generaliseerbaarheid van de resultaten aantast, zijn de theoretische uitspraken afgeleid uit de rationelekeuzetheorie, alsmede de *post hoc* interpretaties op basis van de adaptieve preferentietheorie universeel van aard. Zij zouden voor iedere steekproef uit de populatie van kiesgerechtigde Nederlanders op moeten gaan, ook indien de steekproef niet-willekeurig is getrokken (zolang de steekproef maar binnen de 'scope conditions' van de theorie valt). Laatstgenoemde *post hoc* interpretaties kunnen dan ook opgevat worden als uit ons onderzoek naar voren komende *nieuwe hypotheses* over kiezersgedrag (vgl. het 'reformulation pattern' bij Merton (1968, p.162) volgens hetwelk voorheen wel bekende maar theoretisch 'onderbelichte'

gegevens aanleiding zijn voor herformulering van theorie). Vanzelfsprekend kan het huidige onderzoek niet dienen ter bevestiging van deze hypotheses.

Ten derde zijn er enkele kanttekeningen te plaatsen bij de begripsvaliditeit. De vier vormen van congruentie en het daaraan verbonden verlies zijn geconstrueerd aan de hand van door experts geselecteerde beleidsstellingen (Stokman, et al., 2017). De experts selecteerden 11 beleidsstellingen die het belangrijkste werden geacht voor de coalitieonderhandelingen. Echter, de beleidsstellingen die belangrijk zijn voor de coalitieonderhandelingen hoeven niet ook belangrijk te zijn voor de kiezer. Als gevolg daarvan kan de in onze data geobserveerde relevante congruentie tussen kiezer en partij van keuze lager uitvallen dan deze werkelijk is. Er zouden immers andere dan de 11 in ons onderzoek meegenomen stellingen kunnen bestaan waarop kiezer en partij het grondig eens zijn. Het langer maken van de lijst stellingen die een respondent moet beoordelen zou echter leiden tot een ondoenlijk lange vragenlijst. Het nu reeds aanzienlijke aantal ontbrekende waarden laat dit al zien. De keuze voor de 11 voor de formatie belangrijkste beleidsstellingen is in onze ogen dan ook het beste compromis.

Een iets subtieler validiteitsprobleem wordt gevormd door het feit dat de vier vormen van congruentie en de daaraan verbonden verliezen telkens gedefinieerd zijn als de mate waarin kiezer en partij hetzelfde oordeel vellen over een *beleidsstelling*. Wanneer nu kiezer en partij het beide eens zijn met de stelling, is de zaak duidelijk. Echter, wanneer kiezer en partij het beiden oneens zijn met een beleidsstelling, dan wil dit niet zeggen dat zij overigens hetzelfde standpunt innemen. Toch wordt het afwijzen van een stelling door zowel kiezer als partij in dit onderzoek beoordeeld als een geval van congruentie. Kiezer en partij zijn het er dan met elkaar over *eens* dat ze het *oneens* zijn met de beleidsstelling. Wat de werkelijke voorkeur is van zowel kiezer en partij en of die werkelijke voorkeuren ook overeenkomen (d.i. of er ook werkelijk sprake is van congruentie), is hieruit niet af te leiden. We hebben toch voor deze meetpraktijk gekozen, omdat (i) de partijstandpunten afkomstig zijn van de Stemwijzer, die ze op deze wijze registreert en (ii) het beoordelen van stellingen in termen van eens / neutraal / oneens voor respondenten veel minder bezwaarlijk is dan het aangeven van een standpunt.

Tot slot, er is helaas bij de informatie- en subjectieve congruentievariabelen sprake van veel ontbrekende waarden. Vooral de inschatting van de standpunten van partijen anders dan de partij van keuze is door veel respondenten niet gemaakt. Dit heeft het ons ook onmogelijk gemaakt om de variabele relevant subjectief congruentieverlies zinvol te analyseren. Het missing data-mechanisme is niet willekeurig, maar heeft waarschijnlijk te maken met de informatievariabele zelf en de omvang en bekendheid van de partij.

Noten

- 1 We stappen hier heen over het probleem van 'the voting paradox' volgens welke rationele kiezers überhaupt niet gaan stemmen. We nemen aan dat kiezers 'voldoende redenen' hebben om te gaan stemmen, bijvoorbeeld omdat ze een versie van het 'categorisch imperatief' toepassen, dat wil zeggen dat ze het zien als een verplichting om te gaan stemmen (zie Elster 2015, Hoofdstuk 14).
- 2 Ofschon de verkiezingen van 2017 met 28 deelnemende partijen dichtbevolkt waren, is dit geen record in de parlementaire geschiedenis. In 1933 deden er maar liefst 54 politieke partijen mee aan de Tweede Kamerverkiezingen (zie bijv. Kossman 1978, Deel II).
- 3 Dit geldt ook voor de *zoektheorie* en *begrensde rationaliteit* omdat de theorieën veronderstellen dat kiezers een gemiddelde hoeveelheid informatie over beleidsvoorkeuren over alle partijen verzamelen.
- 4 Aan de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 hebben 28 partijen deelgenomen. Partijen *JEZUS LEEFT*, *MenS en Spirit/Basisinkomen Partij/V-R*, *StemNL*, *Vrije Democratische Partij (VDP)* waren niet verkiesbaar in kieskring Groningen (Kiesraad, 2017). Deze vier partijen, evenals de partij *Niet Stemmers* waren tevens niet meegenomen in de Stemwijzer, wat het totaal op 23 partijen brengt.
- 5 Bij *missing completely at random* (MCAR) hangt het feit dat een waarde ontbreekt samen met noch de geobserveerde noch de niet-geobserveerde data. Bij *missing at random* (MAR) hangt het feit dat een waarde ontbreekt niet af van de niet-geobserveerde data, maar wel van de geobserveerde data (d.i., niet-ontbrekende scores op andere variabelen in de dataset). Bij *missing not at random* (MNAR) hangt het feit dat een waarde ontbreekt af van de niet-geobserveerde data (bijvoorbeeld van de ontbrekende waarde zelf).
- 6 Shrinkage estimators schatten het "groeps effect" (hier: het effect van de politieke partij op het congruentieverlies) door een gewogen gemiddelde te nemen van het populatiegemiddelde over alle partijen en het groepsgemiddelde van de specifieke partij. Intuïtief is de redenering als volgt. Het groepsgemiddelde geeft informatie over twee zaken: (i) het gemiddelde groepsgemiddelde in de populatie van groepen (hier: het gemiddelde van de groepsgemiddelden in congruentieverlies over alle denkbare politieke partijen) en (ii) het gemiddelde in de groep waarvoor het effect geschat wordt (hier: de onderhavige partij). Naarmate het aantal waarnemingen uit de onderhavige groep kleiner wordt, wordt het informatiegehalte betreffende punt (ii) geringer (immers: het groepsgemiddelde gebaseerd op een kleine steekproef uit die groep is onbetrouwbaarder dan het groepsgemiddelde gebaseerd op een grote steekproef). De 'shrinkage estimator' geeft dan ook een kleiner gewicht aan het waargenomen groepsgemiddelde (en dus een groter gewicht aan het waargenomen gemiddelde over alle groepen) indien de steekproef uit de betreffende groep kleiner is.
- 7 De residuen van zowel Model I als Model II in Tabel 2, samengenomen over alle 16 groepen, zijn bij benadering Normaal verdeeld. Op grond van de Shapiro-Wilks test is de nulhypothese van Normaliteit in beide gevallen niet te verwerpen ($p = 0.10$ en $p = 0.14$) en de QQ-plots volgen bij benadering een rechte lijn. In een scatterplot van de residuen tegen de op basis van het model voorspelde waarden is wel enige evidentie voor censoring (zie ook de analyse gerapporteerd in Tabel 3). Als we één voor één naar de grootste 3 partijen kijken, zien we ook daar geen significante afwijkingen van Normaliteit, al wordt de steekproefomvang daar natuurlijk wel snel kleiner.
- 8 Het verschil in *deviance* tussen deze modellen bedraagt 2,7, terwijl Model II twee extra parameters schat (het effect voor informatie over de Grote 9 en een residuele correlatie tussen informatie over de partij van keuze en informatie over de Grote 9). Uitgaande van een chi-kwadratverdeling met twee vrijheidsgraden is de rechteroverschrijdingskans

- o,26. Kijkend naar de variantie van de foutentermen valt nog op dat verschillen tussen kiezers relatief belangrijker zijn dan verschillen tussen partijen.
- 9 Het R-script met daarin onder andere resultaten van de analyse met controlevariabelen leeftijd en opleidingsniveau is opvraagbaar bij de auteurs.
 - 10 Op basis van een OLS-regressie zijn de conclusies kwalitatief hetzelfde. Het OLS-model houdt echter geen rekening met de censoring van de data en onderschat daardoor de informatie-effecten. *Fake data* simulaties op basis van de geschatte modellen (zie bijvoorbeeld Gelman en Hill (2007), pp. 142-143) laten zien dat ons *Tobit* model de juiste mate van censoring reproduceert, terwijl het OLS model veel te weinig censoring oplevert.
 - 11 GroenLinks-stemmers in de steekproef lijken een iets groter relevant objectief congruentieverlies te lijden dan anderen, maar dit effect verdwijnt wanneer andere niet-significante partijvariabelen uit het model verwijderd worden.

Referenties

- Achen, C. H., & Bartels, L. M. (2016). *Democracy for realists: Why elections do not produce responsive government*. New Jersey: Princeton University Press.
- Andeweg, R. (2011). Approaching perfect policy congruence: Measurement, development and relevance for political representation. In M. Rosema, B. Denters, & K. Aarts (Eds.) *How democracy works: Political representation and policy congruence in modern societies* (pp. 39-52). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bates, D., Maechler, M., Bolker, B., Walker, S., Christensen, R. H. B., Singmann, H. Dai, B., Scheipl, F., Grothendieck, G., & Green, P. (2018). lme4: Linear Mixed-Effects Models using 'Eigen' and S4. R package. Version 1.1-18-1.
- Dalton, R. (2004). *Democratic challenges, Democratic choices. The erosion of political support in advanced industrial democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- De Haan, F., & Visser, S. (2017). Onderzoeksverantwoording Groninger Panel: Verantwoording van werving en steekproeftrekking van het panel (Versie 1.1). Geraadpleegd op Woensdag 4 juli, 2018, https://sociaalplanbureau Groningen.nl/wordpress/wpcontent/uploads/2017/12/def_Onderzoeksverantwoording_Groninger_Panel_versie_1.1_aug_2017.pdf.
- Delli Carpini, M. X., & Keeter, S. (1996). *What Americans know about politics and why it matters*. New Haven. CT: Yale University Press.
- Diamond, L., & Morlino, L. (Eds.) (2005). *Assessing the Quality of Democracy*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Downs, A. (1957). *An economic theory of democracy*. Boston, MA: Addison-Wesley Publishing Inc.
- Elster, J. (2015). *Explaining social behaviour: more nuts and bolts for the social scientist*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Frank, R. H. (2010). *Microeconomics and behaviour*. London: McGraw Hill Education.
- Gigerenzer, G., & Todd, P. M. (1999). *Simple heuristics that make us smart*. New York: Oxford University Press.
- Gigerenzer, G., & Selten, R. (2001). *Bounded rationality: The adaptive toolbox*. London: The MIT Press.
- Kang, W. T. (2004). Protest voting and abstention under plurality rule elections: an alternative public choice approach. *Journal of Theoretical Politics*, 16(1), 79-102.
- Kiesraad, (2017). 28 partijen nemen deel aan Tweede Kamerverkiezing. Geraadpleegd op dinsdag 2 oktober, 2018, <https://www.kiesraad.nl/actueel/nieuws/2017/02/03/partijen-nemen-deel-aan-tweede-kamerverkiezing-2017>.

- Kossmann, E. H. (1978). *The low countries 1780-1940*. Oxford: Oxford University Press.
- Lefevere, J., & Lesschaeve, C. (2014). The effect of local election campaigns on political knowledge. The case of the Antwerp local elections. *Tijdschrift voor communicatiewetenschappen*, 42(1), 71-88.
- Lesschaeve, C. (2016). Naar een voorwaardelijk model van ongelijkheid in vertegenwoordiging. Een onderzoek naar het moderatie-effecten van beleidsdomeinen op ongelijkheid in beleidscongruentie [Towards a conditional model of inequality in representation. A study on the moderation effects of policy domains on inequality in policy congruence]. *Res Publica*, 58(1), 59-80.
- Lesschaeve, C. (2017a). Finding inequality in an unlikely place: Differences in policy congruence between social groups in Belgium. *Acta Politica*, 52, 361-383.
- Lesschaeve, C. (2017b). Inequality in party-voter opinion congruence: A matter of choices made or choices given. *Representation*, 53(2), 153-166.
- Mair, P. (2008). Electoral volatility and the Dutch Party System. *Acta Politica* 43(2-3), 253-253.
- Mansbridge, J. (2009). A selection model of political representation. *The Journal of Political Psychology*, 17(4), 369-398.
- McGann, A. (2016). Voting Choice and Rational Choice. *Oxford Research Encyclopedia of Politics*, 1-14.
- Merton, R. K. (1968). *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press.
- Norris, P. (1999). *Critical citizens: Global support for democratic government*. Oxford: Oxford University Press.
- Pierce, R. (1999). Mass-elite issue linkages and the responsible party model of representation. In W. E. Miller, R. Pierce, J. Thomassen, R. Herrera, S. Holmberg, P. Esaiason & B. Wessels (Eds.) *Policy Representation in Western Democracies* (pp. 9-32) Oxford: Oxford University Press.
- Powell, G. B. (2000). *Elections as instruments of democracy. Majoritarian and proportional visions*. New Haven: Yale University Press.
- Simon, H. A. (1972). Theories of bounded rationality. *Decision and organization*, 1(1), 161-176.
- Snijders, T. A. B., Bosker, R. J. (2012). *Multilevel analysis: An introduction to basic & advanced multilevel modeling*. London: SAGE Publications Ltd.
- Stokman, F. N., Lucardie, P., Van der Knoop, J., & Draaijer, J. (2017). Voorspelling van akkoorden van drie mogelijke coalities in 2017. *Technical Report*.
- Thomassen, J. J. A. (1976). *Kiezers en gekozenen in een representatieve democratie*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Thomassen, J. J. A. (1994). Empirical research into political representation: Failing democracy or failing models. In M. K. Jennings & T. E. Mann (Eds.). *Elections at Home and abroad: Essays in Honor of Warren Miller* (pp. 237-265). Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Thomassen, J. J. A. (2010). De permanente crisis van de democratie. Academisch afscheid, 24 september, 2010, Universiteit Twente.
- Van der Eijk, C., & Niemöller, B. (1983). *Electoral change in the Netherlands: empirical results and methods of measurement*. CT-press.
- Van der Meer, T. W. G. (2017). *Niet de kiezer is gek*. Houten: Spectrum.
- Walgrave, S., & Lefevere, J. (2013). Ideology, salience, and complexity: Determinants of policy issue incongruence between voters and parties. *Journal of Elections, Public Opinion & Parties*, 23(4), 456-483.

Over de auteurs

Lars Padmos is *research master* student aan de faculteit Gedrags- en Maatschappij Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen.

E-mail: l.padmos@student.rug.nl

Jacob Dijkstra is universitair hoofddocent sociologie aan dezelfde faculteit.

E-mail: j.dijkstra@rug.nl

Appendix

Tabel 1 Belangrijkste beleidsdomeinen voor de coalitieonderhandelingen (Stokman, Lucardie, Van der Knoop, & Draaijer, 2017) met daaraan gerelateerde beleidsstellingen uit de Stemwijzer (Prodemos, 2017)

Beleidsdomein	Beleidsstelling
1. AOW-leeftijd	<i>De AOW-leeftijd moet weer 65 jaar worden.</i>
2. Europa	<i>Er moet een Europees leger komen.</i>
3. Vreemdelingenbeleid	<i>Nederland moet grenzen sluiten voor islamitische immigranten.</i>
4. Werk en zekerheid gezien vanuit werknemer	<i>De periode waarbinnen je meerdere tijdelijke arbeidscontracten na elkaar kunt afsluiten, moet langer zijn dan twee jaar.</i>
5. Marktwerking in de zorg	<i>Er moet een landelijk zorgfonds komen, zodat het stelsel van particuliere zorgverzekeraars kan verdwijnen.</i>
6. Defensie uitgaven verhogen	<i>De uitgaven voor defensie moeten de komende jaren fors omhoog naar 2 procent van het nationale inkomen (de NAVO-norm).</i>
7. Extra onderwijs uitgaven	<i>Het leenstelsel voor studenten moet worden afgeschaft. De basisbeurs moet weer worden ingevoerd.</i>
8. Groningsgas	<i>Alle kolencentrales mogen voorlopig openblijven.</i>
9. Milieu uitgaven verhogen	<i>Luchthaven Schiphol moet kunnen uitbreiden.</i>
10. Milieubelasting verhogen	<i>De regering moet niet het bezit van de auto, maar het aantal gereden kilometers belasten.</i>
11. Nivelleringsseffecten	<i>De hoogste inkomensgroepen moeten meer belasting gaan betalen.</i>

Tabel 2 De politieke partijen en het aantal respondenten dat op de partij heeft gestemd

Politieke partij	N
GroenLinks	99
D66	73
SP	53
PvdA	38
CDA	38
CU	23
SGP	6
VVD	34
PVV	13
50PLUS	6
Partij voor de Dieren	33
Forum voor Democratie	9
VoorNederland, Lokaal in de Kamer, Niet Stemmers, Denk	1
Nieuwe Wegen	2
De Burger Beweging, Vrijzinnige Partij, Piraten Partij, Libertarische Partij, OndernemersPartij, Artikel 1, GeenPeil	0
Blanco	2
Wil ik niet zeggen	21